

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՎԻՇԱՊԻ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԻԵՋԵՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Միջնադարից մեզ են հասել ոչ սակաւ գրաւոր վկայութիւններ այն մասին, թէ ի՞նչ կերպ են հնում Հայերը մեկնաբանել Արեւի եւ Լուսնի խաւարումները: Նախ յստակ նշենք, որ խօսքն այստեղ խնդրի գիտական մեկնաբանութեան մասին չէ, այլ այն մասին, թէ ինչպէ՞ս են դրանք բացատրուել, այսպէս ասած, «ժողովրդական» ընկալմամբ: Հարցիս տրուած գիտական պատասխանի փայլուն օրինակ է է դարի մեծագոյն գիտնական Անանիա Շիրակունու բացատրութիւնը¹: Մեծն Անանիան խնդրին պատասխանելու փորձ է արել զուտ առարկայական գիտական մեկնակէտից, եւ տրուած պատասխանն էլ լիովին ներդաշնակ է այսօրուայ աստղագիտութեան տուեալներին²:

Այստեղ կը փորձենք քննել խնդրոյ առարկայ աստղագիտական երեւոյթներին տրուած «ժողովրդական» բացատրութիւնները եւ տեսնել, թէ ի՞նչ նախնական տիեզերաբանական պատկերացումների վրայ են դրանք հիմնուած:

Ըստ այսպէս ասած՝ «ժողովրդական» ընկալման խաւարումների ժամանակ Արեգակի եւ Լուսնի չերեւալը աւանդաբար բացատրուել է նրանով, թէ իբր **Վիշապը** կուլ է տուել այդ լուսատուներին կամ ծածկել է նրանց: Վանական վարդապետը գրում է. *«Եւ ասեն ամպեր Ռաստ եւ Զանապ անուն, թէ նոքա խաւարեցուցանեն զարեգակն եւ զլուսին»*³: Նոյն Ռաստ եւ Զանապ ամպերի մասին կայ նաեւ Վարդան Արեւելցու պատմութեան մէջ⁴, իսկ միջին հայերէնի բառարանն էլ այս ամպերի անունները մեկնում է իբր *«վիշապ համաստեղութեան»* գլուխն ու պոչը⁵: Այս մասին պահպանուել

¹ Տէն **Անանիա Շիրակացի**, Տիեզերագիտութիւն եւ փոմար, «Նայպեփրապ», Երեւան, 1940, էջ 58:

² Ըստ Անանիայի՝ Արեւի խաւարումները հեղեւանք են նրան, որ Լուսինը յայրնում է Երկրի եւ Արեգակի միջեւ եւ ծածկում Արեւը, իսկ Լուսնի խաւարումներն էլ հեղեւանք են նրան, որ Երկիրն է յայրնում Արեգակի եւ Լուսնի միջեւ, եւ Լուսինը ընկնում է Երկրի սփռերի մէջ: Տէն Անանիա Շիրակացի, նշ. աշխ., նաեւ՝ **Բ. Ե. Թումանեան**, Նայ աստղագիտութեան պատմութիւն, հնագոյն ժամանակներից մինչեւ 19-րդ դ. սկիզբը, «Միւրք» հրատ., Երեւան, էջ 232:

³ Տէն **Լ. Խաչիկեան**, «Յաղագս փարեմփին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ», Մաքենադարանի Գիտական նիւթերի ժողովածու, 1, Երեւան, 1941, էջ 162, եւ ծանօթագրութիւն 12, էջ 168-169: Ի դէպ, իր նոյն աշխատութեան մէջ Յովհ. Վանականը փայլաւ է նաեւ Արեւի խաւարման ճշգրիտ գիտական բացատրութիւնը (անդ, էջ 62). *«Եւ խաւարումն արեգակն, որ բնութեամբ լինի, ի նորանալ լուսնին, զի ընդդէմ անցանէ, իսկ որ ոչ այսպէս՝ այն նշանակք են նոր իրաց...»*:

⁴ **Վարդան Արեւելցի**, Տիեզերական պատմութիւն, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 2001, 2Ա, էջ 139-140:

⁵ **Ռ. Ս. Ղազարեան, Ն. Մ. Աւերիսեան**, Միջին հայերէնի բառարան, Երեւանի Համալսարանի հրատ., հ. 1, Երեւան, 1987, էջ 207, հ. 2, Երեւան, 1992, էջ 302:

են բազմաթիւ տեղեկութիւններ հայ միջնադարեան մատենագրութեան մէջ⁶: Խաւարումներին տրուած այս բացատրութիւնները քննութեան նիւթ են եղել եւ նոր ժամանակների հայ աստղագետների համար:

Արեւի եւ Լուսնի խաւարումները երկնային վիշապի հետ են կապել նաեւ այլ երկրներում: Այսպէս, Դին Չինաստանում եւ Զոդկաստանում համարուել է, թէ խաւարումների ժամանակ վիշապը փորձում է յափշտակել, կուլ տալ Արեգակն ու Լուսինը⁷: Նոյն կարգի պատկերացումներ են ունեցել նաեւ այլ հին ազգեր: «*Բազում ազգերի յայտնի է այն գաղափարը, թէ վիշապը, որ գտնուում է հանգոյցներում*⁸, խաւարումների ժամանակ կուլ է տալիս Լուսինը կամ Արեւը. այստեղից էլ առաջացել է «վիշապի ամիս» կամ «վիշապային ամիս» անուանումը»⁹: Յայտնի է նաեւ, որ Արաբներն, օրինակ, այդ հանգոյցներից մէկը (վերընթաց հանգոյցը) համարել են վիշապի գլուխ, իսկ միւսը (վայրընթաց հանգոյցը)՝ վիշապի տուտ¹⁰: Այսինքն, Արեւի եւ Լուսնի խաւարումները երկնային վիշապի հետ կապելը շատ տարածուած պատկերացում է, որ յատուկ է եղել ոչ միայն Դայերին, այլ նաեւ Դին աշխարհի շատ այլ ժողովուրդների: Ըստ այսմ, երկնային վիշապը սերտօրէն առնչուում է Արեւի եւ Լուսնի խաւարելու, այսինքն՝ մահանալու-չերելալու հետ¹¹:

Ամմիջապա նկատենք, որ այստեղ չի կարող խօսք լինել այսօր մեզ յայտնի Վիշապ համաստեղութեան մասին, այլ սա պիտի վերաբերի ինչ-որ մի ուրիշ երկնային վիշապի, որը, ըստ շատ տարածուած հնագոյն պատկերացումների, հենց բուն պատճառն է եղել Արեգակի եւ Լուսնի խաւարումների:

Ինչպէս յայտնի է, Արեգակը երկնքում իր ուղին անցնում է միշտ միեւնոյն հետագծով, որ կոչւում է Խաւարածիր: Դա ամբողջ երկնականաւոր զօտեւորող մի մեծ շրջան է, որով (կամ որին շատ մօտ) շարժւում են նաեւ միւս մոլորակներն ու Լուսինը¹²: Նկատենք նաեւ, որ հին աշխարհի շատ ազգեր խաւարածիր են համարել ոչ թէ Արեգակի երկնային ուղին պատկերող **գիծը**, այլ Արեգակի, Լուսնի ու մոլորակների երկնային ուղին ընդգրկող **շերտը**, որի միջով անցել է հենց Արեգակի բուն հետագիծը¹³: Միեւնոյն ժամանակ գիտենք, որ այսօր մեզ յայտնի Վիշապ համաստեղութիւնը խաւարածրից դուրս է եւ բաւական հեռու: Վիշապ համաստեղութիւնը աստղային արդի քարտեզների վրայ երկնքի հիւսիսային կիսագնդի բեւեռամերձ տիրոյթում է՝

⁶ Տե՛ս որոշ օրինակներ **Բ. Ե. Թումանեան**, Հայ աստղագիտութեան պատմութիւն, «Միւրք», Երեւան, 1964, էջ 232-239:

⁷ **Բ. Ե. Թումանեան**, Հայ աստղագիտութեան պատմութիւն, «Միւրք», Երեւան, 1964, էջ 232.:

⁸ Հանգոյցներ են կոչւում խաւարածրի (Արեգակի ուղեծրի) եւ Լուսնի ուղեծրի հապման կէտերը:

⁹ **Բ. Вая-дер-Варден**, Пробуждающаяся наука II. Рождение астрономии, «Наука», Москва, 1991, ст. 124.

¹⁰ Տե՛ս նոյն տեղում, տողաւարակում:

¹¹ Արեգակ-վիշապ հաւամարտութեան, կռուի մասին տե՛ս նաեւ Մ. Արեւեան, Երկեր, ՏՍՄՀ ԳԱ հրատ., հ. Է, Երեւան, 1975, էջ 68:

¹² Լուսնի ուղեծրի հարթութիւնը խաւարածրի հետ կազմում է մօտ 5.15 աստիճան անկիւն: Սրա հետեւանքով Լուսինը խաւարածրի վրայ լինում է ոչ միշտ, սակայն եւ խաւարածրից նրա հեռաւորութիւնը չի գերազանցում 5.15 աստիճանը:

¹³ **A. Pannekoek**, A History of Astronomy, «Dover» Publ., New York, 1989, p. 90.

մեզ թոյլ է տալիս եզրակացնել, որ լուսնային հանգոյցների հետ կապուած երկնային վիշապի պատկերացումը պիտի էապէս աւելի նոր ժամանակների իրողութիւն լինի, քան երկնքի տրոհումը համաստեղութիւնների:

Միեւնոյն ժամանակ, վիշապը ինքը շատ կարեւոր դիցաբանական կերպար է, եւ դժուար է մատնանշել մի հին կրօն, որի մէջ չլինեն վիշապ(ներ) եւ(կամ) վիշապա-մարտ: Եւ, բնականաբար, ակնկալելի է, որ տարբեր ժողովուրդներ աստղալից երկն-քի՝ իրենց կատարած տրոհման մէջ անպայման ունենային վիշապը ներկայացնող տիրոյթ, համաստեղութիւն: Աւելին, յայտնի է, որ հարաւ-արեւելեան Ասիայի որոշ ժո-ղովուրդների երկնային պատկերացումնե-րի համաձայն կենդանաշրջանի մէջ եղել է հենց **Վիշապ** կոչուող համաստեղութիւն, ո-րը, անշուշտ, իր կայուն տեղը պիտի ունե-ցած լինի աստղալից երկնքում: Դա մօտա-ւորապէս համապատասխանում է մեր այ-սօրուայ Կոյս եւ Կշիռ կենդանաւերաբերի տիրոյթի մի մասին¹⁶ (տես նկարը¹⁷):

Փաստօրէն, ունենք, որ մի դէպքում (հա-մեմատաբար նոր ժամանակներում) Վի-շապ է համարուած կենդանաշրջանի մի չե-րեւացող, փոփոխուող հատուածը (եւ դրա-նից հեռու էլ կայ Վիշապ կոչուող մի առան-ձին համաստեղութիւն), միւս դէպքում Վի-շապ է կոչուած այդ նոյն կենդանաշրջանի աստեղատներից մէկը: Ընդ որում, երկու դէպքում էլ երկնային **վիշապը կապուած է խաւարածրի հետ**: Վիշապի այսպիսի երկակի (բազմակի) ներկայութիւնը խաւա-րածրի վրայ յուշում է, որ այս տարբեր երկնային «վիշապները» պէտք է ունենան ընդհանուր նախատիպ հենց միեւնոյն խաւարածրի վրայ: Աստղագիտութեան պատ-մութիւնից մեզ այսօր յայտնի տուեալները բաւարար չեն այս երկնային վիշապի նախնական բնոյթը պարզելու համար, ուստի, հարկ է յաւելեալ տեղեկութիւններ փնտռել այլուր:

Փորձենք այս արեգակնակուլ Վիշապի համար բացատրութիւն որոնել՝ օգտուե-լով Հայաստանի վիշապակոթողների տուեալներից:

¹⁶ В. В. Цыгульский, Лунио-солнечный календарь стран восточной Азии, "Наука", Москва, 1987, ст. 5 – 33. Richard Hinckly Allen, Star Names and their Meanings, «Dover» Publ., New York, 1963, (originally published: New York, London, Leipzig, Paris, 1899), pp. 206, 272, 464.

¹⁷ Այս պարկերը վերցուած է աստղալից երկնքի ինական բարբէզից, որ արտադրուած է հնագոյն չինական բնօրինակից մեքարսի վրայ 20-րդ դարում: Վիշապ համաստեղութեան աստղերը իրար են միացուած վերից վար իջնող գալարուն բեկեալ գծով: Վիշապի կերպարը համարեա հորիզոնական հաւորը կորագիծը խաւարածրին է, իսկ դրանից վար անցնող համարեա հորիզոնական կորագիծը երկնային հասարակածն է (հիմախը վերնում է): Այս բարբէզը պարկանել է Վիկտոր Համբարձումեանին եւ ներկայումս գրնում է Բիւրակսում Վիկտոր Համ-բարձումեանի փուն-թանգարանում:

Նախ նկատենք, որ երկնային արեգակնակուլ վիշապի մասին մեզ հասած տեղեկություններում յիշատակվում են վիշապի միայն **գլուխն ու տուտը** (պոչը): Այսինքն, այս վիշապի կերպարի մէջ էական են հենց միայն այդ կերպարի սկիզբն ու վերջը՝ գլուխն ու տուտը: Արդ՝ զանք վիշապակոթողներին:

Յայտնի է, որ Հայաստանի վիշապակոթողների մի մասի վրայ կան ցուլի պատկերներ: Ընդ որում, վիշապակոթողների վրայ առկա ցլապատկերները ներկայացնում են ցուլ կենդանու միայն գլուխը¹⁸, եւ ցուլի գլուխը տեղակայված է վիշապակոթողի վերնամասում: Այսինքն, ունենք **ցլագլուխ** վիշապներ (տես նկարը. այս վիշապակոթողը ներկայումս իր նախնական տեղից հանված եւ տեղակայված է Երեւանում Կառավարական երրորդ շենքի առջեւ): Սրան զուգահեռ նկատենք, որ երկնային քարտեզի վրայ էլ ունենք կենդանաշրջանի **Ցուլ** համաստեղությունը, որ դարձեալ աւանդաբար պատկերվում է միայն այդ կենդանու գլխով ու բնորոշ պոզերով: Եւ ընդհանրապէս՝ երկնականարի վրայ **Ցուլ** համաստեղութեան աստղերը ձեւացնում-կերպաւորում են ցուլ կենդանու միայն գլուխը (երբեմն, երկնային որոշ քարտեզների վրայ՝ նաեւ պարանոցը¹⁹): Աւելին՝ **Ցուլ** կենդանակերպի այսօր ամենուր ընդունված նշանակը՝ **Յ** պարզապէս **ցուլ կենդանու գլխի** պատկերն է բնորոշ եղջիրներով:

Այսինքն, երկնային **Ցուլի** կերպարը նոյնացված է դրա միայն գլխի հետ: Ուրեմն, երկնքում **Ցուլը** նոյնացված է այդ կենդանու միայն **գլխի** հետ: Ի դեմս **ցլագլուխ** վիշապների էլ ունենք «**ցուլ**», «**վիշապ**» եւ «**գլուխ**» գաղափարների համադրում: Այս համադրումներից միայն մէկ քայլ է մինչեւ վիշապի գլխի եւ **Ցուլի** նոյնացումը: Այսինքն, կարող ենք համարել, որ **երկնային վիշապի գլուխը հենց Ցուլ կենդանակերպն է**:

Երկնային վիշապի գլխի եւ **Ցուլ** կենդանակերպի կապը յատուկ ցայտունութեամբ է երեւում նաեւ Հայոց հարեւան ազգերի դիցաբանական պատկերացումներում: Սկսենք նախ նրանից, որ յունական դիցաբանութեան մէջ **Ցուլ** կենդանակերպը պատկերվում է հենց այն ճերմակ ցուլին, որ փախցրեց Ագենոր **թագաւորի դուստր** Եւրոպային: Սա, ըստ Յունաց, ցուլի փոխակերպված Ջեւսն է եղել: Իսկ աղջիկ փախցնելու գործառոյթով այս ցուլը ուղղակի աղերսւում է հայկական ջրարգել վի-

¹⁸ Տարբեր հեղինակների երկերում կարծիքներ կան այն մասին, թէ վիշապակոթողների վրայ պատկերվում է նաեւ զոհաբերում ցուլ կենդանու կաշին եւ մարմնի այլ մասեր, սակայն այդ ամենը յոյժ թեւական են եւ այլ հնդագոյությունների կողմից չեն ընդունվում, մինչդեռ ցլի գլխի պատկերների առկայությունը շատ ակնյայտ է եւ ոչ ոքի կողմից վիճարկված չէ: Տես այս մասին **Ասարուր Մնացականեան**, «Վիշապ» քարակոթողների եւ վիշապամարդի դիցաբանութեան մասին, Տեղեկագիր ՄՍՄՆ-ԳԱ, Հասարակական գիտություններ, 1952, թիւ 5, էջ 73-100:

¹⁹ Կան համեմատաբար նոր ժամանակների ասպոլային քարտեզներ, որոնց վրայ **Ցուլ** կենդանակերպի պատկերը լրացւում է եւ կերպաւորում է այդ կենդանու ամբողջ մարմինը. տես, օրինակ **Դ. Քեթ**, Звезды, стр. 38-39: Սակայն խօսքն այստեղ այդ համաստեղութեան աւանդական պատկերման մասին է:

շապներին, որոնց պարտադիր աղջիկ են զոհ տալիս, եւ ի վերջոյ այդ վիշապին զոհ է տարւում մաւել **թագաւորի աղջիկը**: Բացի այդ, կան տարբեր վկայութիւններ այն մասին, որ Ցուլ կենդանակերպը աղերսւում է Ամանորի հետ: Այսպէս, հին Սկովտիայում եղել է պատմութիւն, թէ Ամանորի նախօրէին երեւում է ծագող Ցուլը²⁰: Ըստ Ու. Թ. Օլկոտի՝ Պարսիկներից, Հրէաներից եւ բազմաթիւ այլ ազգերից մեզ հասած համարեա բոլոր հնագոյն կենդանաշրջանները եւ տարեշրջանները սկսուել են Ցուլով²¹: Իսկ միւս կողմից մենք գիտենք, որ կենդանաշրջանը կապւում է, նոյնանում է Վիշապի հետ (հայկական բանահիւսութեան մէջ՝ հրաշապատում հեքեաքներում տարեշրջանի՝ կենդանաշրջանի գաղտնիքը Վիշապի դիւթանքի բանալին է²²): Ստացւում է, որ մի կողմից ունենք, որ Վիշապը տարեշրջանի խորհրդանշ է, միւս կողմից էլ ունենք, որ տարեշրջանն ինքը սկսւում է Ցուլով: Այստեղից հետեւում է, որ Ցուլով պիտի սկսուի մաւել հենց Վիշապը, այսինքն, Վիշապի գլուխը պիտի լինի հենց Ցուլը: Այս կերպ լիովին հասկանալի ու բնական են դառնում մաւել ցլագլուխ վիշապակոթողները: Եթէ ամբողջ կոթողը ինքը վիշապն է, ապա ցուլը այդ վիշապի գլուխն է:

Վիշապի աղերսը ցուլի հետ վկայուած է մաւել Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան մէջ: Այսպէս, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի անունը, որ ըստ Նուսեան Տաւրու բերան՝ Տաւարի (Ցուլի) բերան պիտի նշանակի, ուղղակիօրէն յուշում է, որ (աշխարհագրական) Ցուլի գլուխը հենց այդտեղ է: Եւ Տուրուբերանն էլ աշխարհագրօրէն հենց Տաւրոսի (Ցուլի) լեռնահամակարգի արեւելեան մասին կից է: Եւ գիտենք մաւել, որ Տուրուբերանում էլ (Աշտիշատում) եղել է **Վիշապաքաղ** Վահագն դից պաշտամունքի հիմնական կենտրոնը: Այսինքն, Վիշապ-Ցուլ սերտ առնչութիւնը ուղղակիօրէն վկայուած է մաւել հայկական աշխարհագրական իրողութիւններով:

Արդ, Վիշապի գլուխը նոյնացնելուց յետոյ փորձենք հասկանալ, գտնել նրա տուտը:

Բնական է այդ վիշապի տուտը՝ պոչը, փնտռել վիշապի շարժմանը հակառակ ուղղութեամբ (գլխի հակառակ կողմում): Երկնականարի պտոյտը տեղի է ունենում արեւելքից արեւմուտք: Այսինքն, երկնքում Ցուլը շարժւում է արեւելքից դէպի արեւմուտք: Ուրեմն, այս վիշապի պոչը պէտք է լինի Ցուլ կենդանակերպից արեւելք: Ցուլից արեւելք հերթով դասաւորուած են Երկուորեակներ, Խեցգետին, Առիւծ, Կոյս, Կշիռ ... կենդանակերպերը: Բնական է, երկնային վիշապի տուտը փնտռել հենց այս կենդանակերպերի մէջ: Երկուորեակներ եւ Խեցգետին կենդանակերպերի պարագայում վիշապի պոչի հետ աղերսներ յուշող ռելի իրողութիւն չունենք:

Արդ գանք Առիւծին: Այստեղ տեղին է նկատել, որ Առիւծ կենդանակերպի նշանակը՝ **Ե** ներկայացնում է **առիւծ կենդանու** բնորոշ գալարուն երկար **պոչը** (պոչի ծայ-

²⁰ R. H. Allen, Star Names, p. 383.

²¹ William Tyler Olcott, Star lore, Dover Publ., Mineola, New York, 2004, (originally published: G. P. Putnam's Sons, New York and London, 1911), p. 336:

²² Տե՛ս **Գր. Բրուսնան**, Որոշ օրացուցային իրողութիւններ հայկական հրաշապապում հեքեաքներում, Ա, «Էջմիածին», Բ, 2008, էջ 49 - 66, 60:

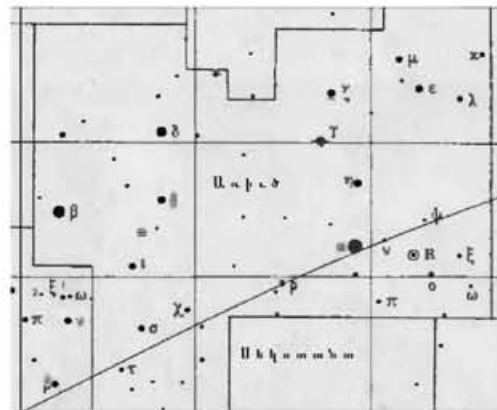
րի իւրայատուկ մագափնջով հանդերձ)²³: Երկնային (ընդհանրապէս դիցաբանական) առիւծը պատկերագրութեան կանոնական համակարգում ներկայանում է ան-

պայման վերից վար իջնող, ապա ծայրը դարձեալ դէպի վեր ուղորուած պոչով: Սրա բազմաթիւ օրինակներից աստ բերենք Նեմրուք լեռան սրբարանի պատկերներից մէկը²⁴: Այստեղ պատկերուած առիւծը այլ իմաստներից զատ, անկասկած պիտի ունենայ երկնային-աստեղային իմաստ եւս, որի վկայութիւնն են պատկերի վրայի աստղանշանները եւ Լուսնի մահիկի նշանը առիւծի վզին:

Այսինքն, սա պիտի լինի հէնց Առիւծ կենդանակերպը: Սրան ներդաշնակ է եւ այն, որ աստղալից երկնքում Առիւծ կենդանակերպի պայծառ աստղերի դասաւորութիւնը շատ նման է այդ աստեղատան նշանակին **Е**, որ Առիւծի պոչի պատկերն է (տես կից աստղային քարտէզը. այստեղ l, e, m, z, g, h, a, r, y, d աստղերի հերթական դասաւորութիւնը ձեւացնում է հէնց Առիւծ կենդանակերպի **Е** նշանակը):

Այսինքն, հնարաւոր է համարել, որ հնում Առիւծ համաստեղութեան պայծառ աստղերը նոյնացուել են ոչ թէ ամբողջ առիւծ կենդանուն, այլ միայն դրա պոչին: Բացի այս, հայկական աւանդական պատկերացումներում յաճախ ունենք վիշապի եւ առիւծի համադրում. առիւծը ինքը յաճախ համարուած է վիշապ²⁵: Նշանակում է, ունենք նաեւ առիւծի ու վիշապի նոյնացում: Այսպիսի նոյնացման օգտին է վկայում նաեւ այն, որ հայկական մեհենագրերում եւ միջնադարեան նշանագրերում պահպանուած «Առիւծ»ի նշանակը Ս կամ Ռ, շատ նման է (որոշ առումով մինչեւ

²³ Ընդհանրապէս, յայտնի է, որ փաթեթը հեղինակների կողմից փորձեր եղել են Առիւծ կենդանակերպի նշանակը մեկնաբանել իբրեւ Առիւծի բաշի կամ պոչի պատկեր. տես **W. T. Olcott**, *Star lore*, p. 235:

²⁴ Այս սրբարանը (փաթեթը աղբիւրներում հանդիպում է նաեւ Նեմրուք գրութեամբ) կառուցուած է Կոմագնէի Անդիոթոս Ա Երուսաղոմի թագաւորի (մ.Ջ. 69 - 34) կողմից. տես, օրինակ, Տալիսկան Սովետական Հանրապետական, հ. 8, Երևան, 1982, էջ 219:

²⁵ Տես, օրինակ, **Սարգիս Յարութիւնեան**, Վիշապամարտը «Մասնայ Ծոեր»ում, ՎՍՄ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 11(467), 1981, էջ 65 - 85: էջ 66:

իսկ նոյնական է) «Վիշապի տուտ»ի նշանակին՝ ԺԵ 26: Այս նշանների զարմանալի նմանությունը եւս հիմք է տալիս համարելու, որ նախապէս դրանց արտայայտած գաղափարները եւս պիտի իրար մօտ կամ նոյնական եղած լինեն: Այս բոլորը միասին թոյլ են տալիս համարել, որ մեր **Երկնային Վիշապի պոչը հենց Առիւծ կենդանակերպն է**²⁷:

Առիւծի աղերսը վիշապի հետ փաստուում է նաեւ Սասնայ Ծռեր դիցաւէպի մէջ Մեծ Միերի առիւծ կիսելով: Դիցաւէպում ունենք, որ հացի ճանապարհը փակող առիւծը պառկած է հենց ճանապարհի վրայ²⁸, եւ Միերը այս առիւծին պատռում է երախից մինչեւ պոչը ու բաժանում երկու հաւասար կէսի, այդ կէսերը դնում ճանապարհի երկու կողմերում: Ստացւում է, որ Միերի բացած ճանապարհը անցնում է Առիւծի միջով: Սա Արեգակի, Լուսնի եւ մոլորակների ուղին է Առիւծ կենդանակերպի միջով: Սրան զուգահեռ ունենք նաեւ հայկական հրաշապատում հէքեաթներում արեգակնային հերոսի կռիւն ջրարգել վիշապի հետ եւ նաեւ այն, որ վիշապը կուլ է տալիս տղային, ու վերջինս էլ միջից թրով գլխից մինչեւ պոչը կիսում երկուսի է բաժանում վիշապին: Այստեղ էլ, փաստօրէն, (արեգակնային) հերոսի ճանապարհը անցնում է վիշապի միջով գլխից մինչեւ պոչը: Այսինքն, այս դրուագներում ունենք հացի եւ ջրի ճանապարհը փակող կենդանիներ՝ առիւծ եւ վիշապ: Երկուսին էլ հերոսը յաղթում է գլխից մինչեւ պոչը կիսելով: Եւ երկու դրուագում էլ (արեգակնային) հերոսի ճանապարհը անցնում է կիսուած կենդանու միջով: Ըստ այսմ, այս դրուագներում առիւծը հենց նոյն վիշապն է (կամ դրա մի մասը):

Իր բազմաթիւ յատկանիշներով հարկ է վիշապ համարել նաեւ Մսրայ Մելիքին, որին եւս արեգակնային հերոսը՝ Դաւիթը, կիսում է իր հրաշագոր թրով²⁹: Մսրայ Մելիքն էլ, ըստ դիցաւէպի տուեալների, պիտի զուգահեռ լինի, նոյնանայ Ցուլին. նրան դիցաւէպում վերագրւում են գոմէշի յատկանիշներ (նրա ուժը չափւում է գոմէշների ուժով): Այս առումով, Դաւթի յաղթանակը՝ Մելիքին կիսել - սպանելը, նոյն Ցուլ-վիշապին յաղթել - կիսել - սպանելն է:

Վիշապի աղերսը ճանապարհի հետ վկայուած է նաեւ Սասնոյ ազգագրութեան մէջ, ուր ունենք «Վիշապի ճանապարհի (Յուշփի ճամփայ)», որ սարի լանջին քսուե-

²⁶ Տե՛ս Արթակ Մովսիսեան, Նախամաշտոցեան Նայասրանի գրային համակարգերը, Երևանի Նամակաւորանի հրատ., Երևան, 2003, էջ 275, 280:

²⁷ Ի դէպ, որոշ չափով իրար նման են նաեւ Ցուլի եւ Վիշապի գլխի հայկական նշանագրերը (տե՛ս Արթակ Մովսիսեան, նշ. աշխ.). այսպէս, Վիշապի գլխի նշանագիրը՝ Մ կարելի է դիտել իբրեւ Ցուլի միայն եղջիւրների պարկեր եւ կամ Ցուլի նշանագրի՝ Տ աջ ու ձախ կէսերը իրարից հեռացուած-բացուած փարբերակը:

²⁸ Տե՛ս, օրինակ, Մասունցի Դաւիթ. նոր պատումներ, հաւաքեցին եւ հրատարակութեան պատրաստեցին Գր. եւ Վ. Գրիգորեանները, «Մովսէսական գրող» հրատ., Երևան, 1977, էջ 80:

²⁹ Այս մասին տե՛ս նաեւ Ս. Յարութիւնեան, նշ. աշխ., էջ 76-84: Նարկ է նկատել, որ այս պարագայում եւս ունենք արեգակնային հերոսի անցումը վիշապի միջով: Դաւիթի թուրը նոյն ինքը Դաւիթն է, այդ թուրը նրա նշանակն է. հայկական որոշ հրաշապատում հէքեաթներում արեգակնային հերոսը պարզապէս նոյնացուած է իր թրի հետ եւ մահանում է, երբ խաբելով իրեն գրկում են թրից ու վերակենդանանում է, երբ իր ընկերները (նղբայրները), թուրը ծովի յարակից հանելով, վերադին իր փղն են դնում փն, օրինակ, Նայ ժողովրդական հէքեաթներ (ՆԺՏ), հ. 9, ՆՍՄՆ ԳԱ հրատ., Երևան 1968, էջ 53 - 60, ՆԺՏ, հ. 13, ՆՍՄՆ ԳԱ հրատ., Երևան 1985, էջ 58 - 73:

լով, ժայռերը փշրելով բացել է վիշապը³⁰:

Այսինքն, ստանում ենք երկնային մի մեծ պատկեր, որի սկիզբը Ցուլ կենդանակերպն է, իսկ վերջը՝ Առիւծ կենդանակերպը: Եւ այս պատկերն էլ հենց մեր որոնած երկնային Վիշապն է, որի գլուխը Ցուլն է, իսկ տուտը՝ Առիւծը: Բնականաբար, այս վիշապի մարմինն էլ պիտի բաղադրուած լինի Երկուորեակներ ու Խեցգետին կենդանակերպերից, որ Ցուլի եւ Առիւծի միջեւ են դասաւորուած:

Փաստօրէն, ստացանք, որ մեր որոնած երկնային վիշապը բաղադրուած է չորս առանձին կերպար-կենդանակերպերից՝ Ցուլ, Երկուորեակներ, Խեցգետին եւ Առիւծ: Այս կերպարներից երկուսի (Ցուլի եւ Առիւծի) կապը վիշապի հետ արդէն տեսանք. դրանք երկուսն էլ շատ սերտ աղերսներ ունեն վիշապի հետ եւ իրենք եւս «վիշապային» կերպարներ են: Փորձենք տեսնել, թէ ինչքանով են վիշապին աղերսում մնացեալ երկու կենդանակերպ-կերպարները՝ Երկուորեակներն ու Խեցգետինը:

Երկուորեակների կապը վիշապի հետ լաւագոյնս վկայուած է Սասնայ Ծռեր դիցաւէպում: Այստեղ ունենք երկուորեակ եղբայրներ, որոնք միասին յաղթում-սպանում են ջրարգել վիշապին (դիցաւէպի որոշ պատումներում երկուորեակներից աւագը՝ Սանասարը, յաղթում-սպանում է նաեւ երկնքում Արեգակը փակող եւ ծառի վրայ թռչունի ճտերին յափշտակող վիշապներին)³¹: Սասնայ երկուորեակների կապը վիշապի հետ կայ թէ՛ ուղղակի (վիշապամարտի), եւ թէ՛ անուղղակի ձեւով: Այսպէս, բացի վիշապ(ներ)ի հետ կռուից ունենք, որ երկուորեակ եղբայրները ամուսնանում են երկու քոյրերի հետ, որոնք երկուսն էլ այս կամ այն կերպ աղերսներ ունեն վիշապի հետ. նրանցից մէկի հմայքի ակը վիշապի բերնում (կամ գլխին) էր, իսկ միւսն էլ փախել էր հենց իր քրոջ (վիշապային) հմայքներից եւ նրան էլ տարել էին ջրարգել վիշապին զոհ տալու. այսինքն, երկուորեակ երկու եղբայրների հարսնացուներն էլ «վիշապային» են:

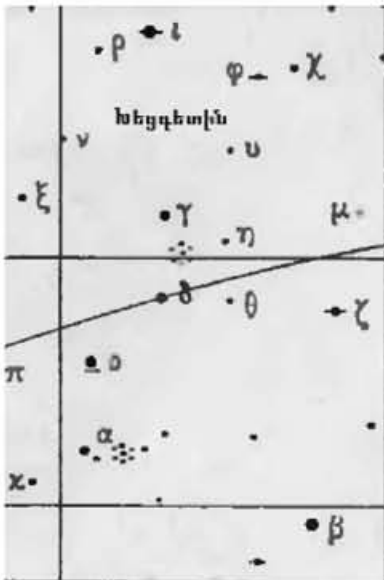
Այս երկուորեակների եւ վիշապի կռուի մի կարեւոր մանրամասն է այն, որ դիցաւէպում եղբայրները վիշապի հետ կռուելիս կանգնում են մէկը վիշապից վեր, միւսը՝ վար: Այսինքն, կռուի ընթացքում վիշապը նրանց միջեւ է եղել: Եթէ այս վիշապին էլ դիտենք իբրեւ ճանապարհ, ապա երկուորեակները դասաւորուած են լինում այդ վիշապ-ճանապարհի երկու կողմերում, այսինքն, կիսուած են վիշապ-ճանապարհով: Սա եւս յուշում է, որ ի դէմս այս երկուորեակների ունենք կիսուած, երկու մասի բաժանուած եւ ճանապարհի երկու կողմերում դասաւորուած վիշապի կէտերը: Այսինքն, երկուորեակների կերպարը եւս «վիշապային» է:

Գանք Խեցգետինին: Ներկայումս մեզ մատչելի հայկական նիւթը Խեցգետնի եւ վիշապի միջեւ ակնյայտ կապ տեսնելու համար բաւարար չէ: Չի բացառուում, որ պատճառը Խեցգետնի կերպարի աղաւաղուած լինելն է: Ժամանակին, Սինան թագաւորի մասին հայկական հեքեաթի նիւթը վերլուծելիս տեսանք, որ հայկական նիւթում Խեց-

³⁰ Արամ Դանալանեան, Աւանդապատում, ՄՍՄ ԳԱ իրար., Երեւան, 1969, էջ 48, 222: Ի դէպ, հերաբքքիր է, որ Սասունը, ուր վկայուած է այս բանահիւսական պոեւալը, Տաւրոսի լեռների հարաւ-արեւելեան մասում է: Այսինքն, այս պարագայում եւս ունենք Տաւրոս-Taurus-Ցուլ-Վիշապ զուգադրումը:

³¹ Տե՛ս Սասունցի Դաւիթ. նոր պատումներ, էջ 333 – 341:

գետին կենդանակերպի փոխարեն ունենք էշ: Եւ դրա զուգահեռներն էլ առկայ են տարբեր հարեւան ազգերի աստղային դիցաբանութիւններում, ուր հեցգետին կեն-

դանակերպի որոշ աստղեր հենց հիւսիսային եւ հարաւային «իշուկներ» են կոչուում³²: Բացի այդ էլ հեցգետին կենդանակերպի կենտրոնում գտնուող թոյլ նշմարուող աստղակոյտը կոչուում է Մսուր, որ դարձեալ կապ ունի իշուկների հետ: Արդ նայենք սա փոքր-ինչ աւելի համաձայնօրէն:

Իրօք, որոշ արեւմտեան ազգերի մօտ հեցգետին կենդանակերպը ներկայացուած է երկու էշերի կերպարով. Յոյները, Արաբները եւ այլք հեցգետնի ց եւ ժ աստղերը համարել են Մսուրի մօտ գտնուող երկու էշեր³³: Ընդ որում, ինչպէս Երկուորեակների պարագայում, այստեղ եւս ունենք զոյգ կերպար՝ Մսուրի երկու կողմերում այդ մսուրից կերակրուող երկու էշեր (կամ իշուկներ)³⁴: Աւելին, հեցգետին կենդանակերպի աւանդական նշանակը **D**, որ շատ տարածուած է մեկնաբանել իբրեւ այդ կենդանու

պատկերը իր բնորոշ չանչերով, որոշ տեղեր մեկնաբանում է իբրեւ պատկերը **Երկու էշերի**, որ մասնակցել են աստուածների կռուին ընդդէմ հսկաների (գիգանտների) եւ յետագայում, իբրեւ վարձատրութիւն աստուածներին օժանդակելու համար, հանգստանալու տեղ են ստացել երկնքում Մսուրի երկու կողմերում³⁵: Այդ երկու էշերին այժմ երկնքում համապատասխանում են հեցգետնի ց եւ ժ աստղերը (ց Cancri, եւ ժ Cancri): Այդ աստղերը յայտնի են նաեւ Asellus Borealis (ց Cancri) եւ Asellus Australis (ժ Cancri) անուններով, որ նշանակում են համապատասխանաբար «հիւսիսային եւ հարաւային իշուկներ»: Այսինքն, այս պարագայում, ինչպէս եւ Երկուորեակների դէպքում, ունենք զոյգ կերպար, բաժանուած իրարից, ընդ որում՝ մէկը՝ վեր, միւսը՝ վար (պէտք է ենթադրել, որ այդ վերն ու վարը հենց խաւարածի նկատմամբ պիտի համարուած լինի, այսինքն, պիտի համարուած լինի, թէ խաւարածին անցել է դրանց արանքով³⁶): Եւ, բացի այդ, այս երկնային իշուկները դարձեալ **ուղղակիօրէն կապուած են վիշապամարտի հետ**. ըստ յունական դիցաբանութեան՝ նրանք մասնակցել են հսկաների (գիգանտների) դէմ աստուածների կռուին եւ էական դեր են կատարել (կայ պատմութիւն այն մասին, թէ ինչպէս Բաքսին եւ Սիլենոսին կրող էշերի զռռոցը

³² Գր. Բրոսթան, նշ. աշխ., էջ 55 - 56:

³³ W. T. Olcott, Star lore, p. 88-92:

³⁴ Անդ, էջ 89:

³⁵ R. H. Allen, Star Names, p. 108.

³⁶ Իրականում խաարածին անցում է հենց «Նարսային իշուկի»՝ δ Cancri-ի վրայով, Մսուրից մի փոքր հարաւ. փնէ կից աստղային բարբէզը: Այսպիսով կենտրոնում Մսուր աստղակոյտն է, որից վեր եւ վար էլ «իշուկներն» են, իսկ Մսուրից վար δ Cancri աստղի վրայով անցնող թեթ գիծը հենց խաարածին է:

վախեցրել եւ փախուստի է մատնել աստուածների հակառակորդներին)³⁷:

Մեր խնդրի համար էական է, որ մեզ են հասել նաեւ ուղղակի վկայութիւններ այն մասին, թէ հնում Հայերը եւս խեցգետին կենդանակերպի տեղում ունեցել են էշեր: Այսպէս, «էշ» բառը հայերէնում իր այլ յայտնի իմաստներից զատ նշանակում է նաեւ «երկու աստղեր խեցգետին համաստեղութեան մէջ»³⁸:

Այս առիթով հարկ է յիշել Սասնայ Ծռերի հերոսներից **Ցռան Վերգոյին**: Վերգոյի մակդիրը արդէն յուշում է, որ ի դէմս այս հերոսի պիտի ունենանք **Ցիռ**- վայրի էշ կենդանին: Աւելին, Վերգոյի «Ցռան» մակդիրը կարելի է աղերսել նաեւ «**Չռան**» - այսինքն՝ «գռացող» բառի հետ, որ էշի - ցիռի բնորոշ ձայնի արտայայտութիւնն է: Յունական միւթը ցոյց է տալիս, որ այս կենդանու իւրայատուկ զօրաւոր ձայնը ունեցել է դիցաբանական կարեւոր դեր. դա վճռորոշ է դարձել աստուածների կռուի մէջ: Ի դէպ, կարելի է սրա մի աղօտ արձագանգ սեպել Վարդան Այգեկցու յայտնի առակը էշերի երթի առջեւից ընթացող աւագ էշի արձակած ձայների մասին: Այս առակում էլ ակնարկ կայ այն մասին, որ էշի զռոցը այնքան զօրաւոր ձայն է, որ խլացնում է ամեն այլ ձայն³⁹:

Երկնային վիշապը կազմող կերպարների մի կարեւոր առանձնայատկութիւն է եւ այն, որ այս կերպարները բոլորն էլ կիսուած են այնպէս, ինչպէս հայկական հէքեաթներում ծայրէ ի ծայր կիսուած է վիշապը: Այսպէս, թէպէտ Երկուորեակների երկու կէսից բաղկացած լինելը առանձին հիմնաւորման կարիք չունի, այդուհանդերձ նկատենք, որ երկուորեակ եղբայրները, ինչպէս վերը տեսանք, ջրարգել վիշապին սպանելիս դասաւորուած են վիշապի (այսինքն՝ ջրի, ճանապարհի) հակառակ կողմերում: Խեցգետին կենդանակերպի տեղում ունենք զոյգ էշեր, որ իրարից բաժանուած են Մսուրով, որով էլ անցնում է Արեւի ուղին՝ խաւարածիրը⁴⁰: Վիշապի պոչի մասը՝ Առիւծը եւս կիսուող կերպար է. յիշենք, թէկուզ, հացի ճանապարհի վրայ Առիւծին երկու կէս անելը եւ ճանապարհի երկու կողմերում այդ կէսերը դնելը, որով Միերը բացում է փակուած ճանապարհը:

Վիշապի մաս կազմող կերպարներից մնում է միայն Ցուլը, որի կիսուելու մասին ակնյայտ վկայութիւն չունենք: Սակայն որոշ առումով զոյգ կարող ենք համարել նաեւ Երկնային Ցուլի կերպարը. այստեղ ունենք ցուլի զոյգ եղջիւրները եւ երախը՝ բաղկացած զոյգ ծնօտներից: Բացի այդ, Ցուլի կիսուելու մի օրինակ կարող ենք սեպել Դաւիթի կողմից Մսրայ Մելիքին կիսելը, քանի որ Մելիքը ակնյայտօրէն ունի «ցուլային» յատկանիշներ. նրա ուժը չափում է զոմէշների ուժով, 40 գազ հորի մէջ պատսպարուելիս - թաքնուելիս Մելիքը ծածկում է զոմէշների կաշիներով, նրան

³⁷ W. T. Olcott, Star lore, p. 88:

³⁸ **Տր. Աճառեան**, Հայերէն արմաւրական բառարան, Խ. Բ, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1973, էջ 117:

³⁹ **Վարդան Այգեկցի**, Առակներ, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1972, էջ 18:

⁴⁰ Ի դէպ, կարեւոր է, որ քրիստոնէութեան ժամանակներում այս երկնային Մսուրը նոյնացուել է հէնց այն մտորի հետ, որի մէջ ծնուել է կամ դրուել է մանուկ Յիսուսը: Իսկ Յիսուսի արեգակնային կերպար լինելը յարուել ապացոյցի կարիք չունի. քրիստոնէութեան մէջ Յիսուս ինքը արդարութեան Արեգակն է: Այսինքն, նոյնիսկ քրիստոնէական վերախմաստարտմամբ երկնային Մսուրը պահպանել է Արեգակի տեղը, նրա ուղին լինելու իր նախնական դերը:

փորձում են զարթեցնել գութանի շիկացուած խոփով (գութան - եզ - ցուլ) նրա գործը մի խմելով ցամաքեցնում է Սասնայ գետը (ջրարգել վիշապ) եւ այլն:

Մի էական հանգամանք էլ այն է, որ այս երկնային Վիշապը կազմող չորս կերպարներից միջին երկուսը (Երկուորեակներն ու Էշերը) կրկնակի են. կրկնակի՝ երկու նոյնական մասերից են բաղադրուած նաեւ դրանց նշանակները՝ **C** եւ **D**, իսկ առաջինն ու վերջինը (Ցուլն ու Առիւծը) կենտ են⁴¹ (եւ կենտ են նաեւ դրանց նշանակները՝ **B** եւ **E**): Եթէ սա համադրենք վիշապ առասպելական կենդանու մարմնի կազմուածքի մասին մեր պատկերացումներին, կը տեսնենք, որ վիշապի մէկ գլխին⁴² եւ մէկ պոչին հա-

մապատասխանում են կենտ կերպարով Ցուլը եւ Առիւծը, իսկ վիշապի զոյգ ոտներին ու զոյգ ձեռներին (կամ թելերին) համապատասխանում են զոյգ կերպարով Երկուորեակները եւ Էշերը:

Երկնային վիշապի եւ կենդանաշրջանի նշեալ չորս աստեղատների վերոնշեալ առնչութեան մի հնագոյն օրինակ կարելի է համարել մեզ հասած շումերական մի կնիքի պատկերը⁴³: Այստեղ ունենք ցուլի եւ առիւծի պատկերներ, ընդ որում, դասաւորուած հէնց այն հերթականութեամբ, ինչպէս նրանք դասաւորուած են երկնքում. աջ կողմում Ցուլն է, ձախում՝ Առիւծը: Երկու կենդանիների հետ էլ մարտնչող մարդկային (կամ աստուածային) կերպարներ կան: Ըստ որոշ աղբիւրների՝ դրանք են Գիլգամէշն ու Էնկիդուն: Եթէ իրօք, այստեղ պատկերուած են Գիլգամէշն ու Էնկիդուն, ապա այս պատկերախմբի մէջ կ'ունենանք նաեւ երկնային երկուորեակներին, քանի որ հերոսների այս զոյգը ըստ էութեան երկուորեակների մի արտայայտութիւն է: Այս պատկերախումբը հասկանալու համար կարելոր է, որ Ցուլը այստեղ պատկերուած է համարեա կլոր (փոքր-ինչ ձգուած) գլխով ու բնորոշ եղջիւրներով, որոնք միասին հէնց Ցուլ կենդանակերպի նշանակն են, իսկ Առիւծն էլ դարձեալ ներկայացուած է իր բնորոշ գալարուն պոչով, որ հէնց Առիւծ կենդանակերպի նշանակն է: Ցուլի եւ Առիւ-

⁴¹ Չվտթենք այս կերպարների կենտ կամ զոյգ լինելը դրանց կիսուելու յարկանիշի հետ: Ցուլն ու Առիւծը, լինելով կենտ կերպարներ, կիսում են վիշապամարտիկ հերոսի կողմից, մինչդեռ Էշերն ու Երկուորեակները զոյգ են ի բնէ:

⁴² Անշուշուր, յայրնի են հեքեաթների փայրերակներ, ուր այս ջրարգել վիշապը երեք կամ աւելի գլխանի է: Սակայն յիշենք, որ մէկից աւելի գլուխներ ունեցող վիշապին կիսել գլխից մինչեւ պոչը հնարատր չէ: Ուստի, հարկ է համարել, որ այս՝ ջրարգել վիշապի նախնական-հարազատ փայրերակը պիտի լինի մի գլխանի, իսկ բազմագլուխ փայրերակները այս պարագայում հարկ է համարել յեղազալի աղաւաղումներ:

⁴³ Մրան համանաման պարկերով շումերական կնիքներ յայրնի են մէկից աւելի: Տե՛ս, օրինակ, Мифы народов мира, т. 1, "Советская Энциклопедия", Москва, 1991, ст. 303.

ծի մեջտեղում դեպի վեր ութթեւանի աստղի պատկեր է, որ ամենայն հաւանականութեամբ պիտի լինի Արեգակի նշանակը: Այսինքն, ունենք Ցուլ, Առիւծ երկնային կերպարները, նրանց հետ մարտնչող ու յաղթող մարդկային (աստուածային) կերպարներ՝ Երկուորեակներ, եւ սրանց միջեւ՝ Արեգակը: Եւ եթէ այս կնիքի վրայի ցուլն ու առիւծը ընկալենք որպէս Ցուլ եւ Առիւծ կենդանակերպերը ու համարենք Վիշապի գլուխն ու պոչը, ապա այստեղ պատկերուածը կը լինի պարզապէս Վիշապամարտի տեսարան: Փաստօրէն, պատկերուած է, թէ ինչպէս երկուորեակ եղբայրները կռուում ու յաղթում են Վիշապին: Ամբողջ պատկերախմբի տակով ձգւում է գետ կամ օձ յիշեցնող մի պատկեր: Եւ հերոսները, եւ նրանց զոհերը՝ Ցուլն ու Առիւծը, այդ առարկայի վրայ են. Ցուլը պարզապէս կանգնած է դրա վրայ, իսկ Առիւծն էլ մի ոտքով ու պոչով է յենուած դրան: Ընդ որում, այդ առարկան հասնում է Ցուլի հէնց երախին: Եթէ դա համարենք գետ, ապա հարկ է ընդունել, որ այդ գետը հէնց սկսւում է Ցուլի երախից: Այսինքն, պատկերուած Ցուլի երախը հէնց այդ գետի՝ ջրի ակունքն է: Իսկ վերն արդեն նշուեց, որ ջրարգել Վիշապը հէնց ջրի՝ աղբիւրի ակից է դուրս գալիս, այսինքն, կայ ջրի ակունքի եւ Վիշապի ուղղակի կապ. դրանք նոյնական են: Սա եւս մեզ բերում է այն համոզման, որ շումերական այս կնիքի վրայի պատկերախումբը ներկայացնում է հէնց երկնային մեծ Վիշապը (գետը կամ ջուրը) եւ դրա բաղադրիչ մասերը (Ցուլ, Երկուորեակներ, Առիւծ կենդանակերպերը⁴⁴): Յիշենք, որ ջուրը ինքը նաեւ ճանապարհ է. Հայաստանի մեծ գետերը իրենց նաւարկելի մասերով հնուց անտի ծառայել են իբրեւ առելտրի, ճանապարհորդութեան ուղիներ: Աստ տեղին է յիշել նաեւ հայերէնում այսօր եւս կիրառուող «ջրի ճամփայ» արտայայտութիւնը, որ պարզապէս նշանակում է «շատ բանուկ ճանապարհ»:

Այսպիսով գալիս ենք հետեւեալ եզրակացութեան, որ **Երկնային արեգակնակուլ Վիշապը հարկ է մեկնաբանել** ոչ որպէս առանձին համաստեղութիւն կամ խաւարածրի փոփոխական հատուած լուսնային հանգոյցների միջեւ, այլ **որպէս խաւարածրի մի կայուն հատուած, որի ծայրերն են Ցուլ եւ Առիւծ կենդանակերպերը**

⁴⁴ Չի բացառւում, որ այս կնիքի վրայի Արեւի նշանակը՝ ութթեւանի աստղը, լինի նաեւ երկնային Էշերի խորհրդանշանը: Այս կապակցութեամբ փեղին է յիշել, որ Էշին շար մօտ եւ նման (որոշ առումներով՝ նոյնական) ձի կենդանին եղել է Արեւի խորհրդանշան եւ Հայաստանում Արեւին ձիեր են զոհաբերուել: Հայերէն «Էշ» բառն ինքը բնիկ հայերէն է եւ ծագում է «ձի» նշանակող հնդեւրոպական *ekwo* արմատից. փեն **Տր. Աճառեան**, Հայերէն արմատական բառարան, հ. Բ, էջ 117: Անելին, հիմնուելով այս կնիքի պատկերի վրայ, հնարատր է մտածել, որ այս ութթեւանի աստղը պիտի ամենայն հաւանականութեամբ լինի հէնց Էշ(եր)ի խորհրդանշանը: Ի հաստատումն այսպիսի մեկնաբանութեան յիշենք, որ Հին Եգիպտոսում էջը եղել է արեգակնային աստուածութեան մի կերպարը (փեն *Метель* *народов мира*, т. 2, 1992, ст. 264): Էջը Արեւի նշանակ լինելը վկայուած է նաեւ քրիստոնէական աւանդոյթի մէջ. այսպէս էլ Յիսուս Երուսաղէմ է մտնում Էշի վրայ նստած (ի դէպ, ուշագրաւ է, որ այս պարագայում եւս Յիսուսին կրող Էշի կերպարը գոյգ է. Յիսուս աշակերտներին գրասփի երեւից ուղարկելիս ասում է, որ կը փեսնեն Էջը իր քուռակի հետ (Մատթ., ԻԱ, 2), այսինքն, այսպէս էլ եւս ունենք գոյգ Էշեր): Իսկ, ինչպէս արդէն նշուեց, Յիսուս ինքը ամեն ինչից զարդ նաեւ Արեգակ է, Արեւ խորհրդանշան, եւ, բնականաբար, այն կենդանին, որին նա հեծնում է, պիտի համապատասխանի նրան իր կրած խորհուրդով, այսինքն, դա եւս պիտի լինի Արեւի նշանակ:

Եւ որն ընդգրկում է նաեւ Երկուորեակներ ու Խեցգետին կենդանակերպերը⁴⁵: Եթէ փորձենք դա գրել կենդանակերպերի նշանակներով, կը ստանանք.

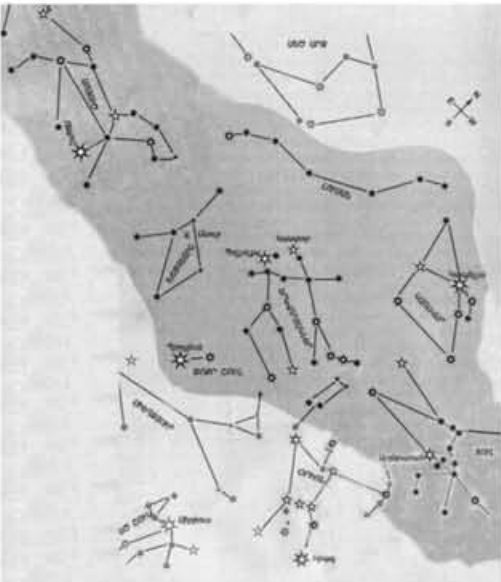
Երկնային Վիշապ = E D C B (Երկնքում Վիշապի շարժման ուղղութեամբ) կամ եթէ գրենք մեզ համար սովորական խաւարածրով Արեգակի շարժման ուղղութեամբ, ապա կը լինի.

Երկնային Վիշապ = B C D E :

Յուկ կենդանակերպը այդ Վիշապի սկիզբն է՝ գլուխը, իսկ այդ Վիշապի պոչը Առիւծն է:

Մնում է հասկանալ, թէ ի՞նչ պիտի նշանակի Արեւի ու Լուսնի խաւարումները այսպիսի (մեծ) երկնային վիշապի հետ կապելը:

Բնականաբար, սխալ կը լինի մտածել, թէ հնում կարող է համարուած լինել, իբր Արեւի (եւ Լուսնի) խաւարումները կարող են տեղի ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ Արեւը (եւ Լուսինը) գտնուեն խաւարածրի այս «վիշապային» հատուածում: Քաջ գիտենք, որ Արեւի (եւ Լուսնի) խաւարումներ կարող են լինել խաւարածրի կա-

մայական հատուածում, եւ դա անգէն աչքով երեւացող իրողութիւն է, ու չէին կարող հնում երկինքը դիտողները դա չնկատել, չիմանալ: Այսինքն, անկարելի է Արեւի (եւ Լուսնի) խաւարումները տեղայնացնել ու կապել այս երկնային վիշապի հետ: Բնականաբար, հարկ է այս երկնային վիշապի հետ Արեւի (եւ Լուսնի) խաւարումների ունեցած հնագոյն առնչութեան համար տալ մի այլ ընդունելի բացատրութիւն:

Քանի որ գործ ունենք խաւարածրի մի հատուածի հետ եւ գիտենք նաեւ, որ խա-

⁴⁵ Ուշագրաւ է, որ այս չորս յաջորդական կենդանակերպերին համապատասխան կերպարներ ունենք նաեւ Մասնայ Ծներ դիցալեզւի մէջ: Այսպէս, նախ ի նկարի ունենանք, որ Ձեւով Օհանի զուգահեռ կենդանին (ուրեմն՝ նաեւ կենդանակերպը) պիտի լինի Յուլը (նա միշտ իր հիմնական մեծագործութիւնը՝ յարուկ զօրութեամբ ծայնելը, կարարում է գոմէշի (գոմշացույի) կաշիներ հանգելուց յետոյ, այսինքն, իր կենդանական զօրատու կրկնակի կերպարի մէջ մտնելուց յետոյ): Յլային յարկանիշներ ունի նաեւ Մարայ Մելիքը (այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս վերը՝ բուն շարադրանքի մէջ): Ապա յիշենք, որ Յոան Վերգոյի զուգահեռ կենդանին էլ պիտի լինի ցիւղ - վարդի էջը: Այս կերպ կ'ունենանք Յուկ կենդանակերպ - Ձեւով Օհան, Յոան Վերգո - Յիւ - Էշ - Խեցգետին կենդանակերպ, սրանց արանքում՝ Սանասար եւ Բաղդասար - Երկուորեակ կենդանակերպ եւ ի վերջոյ՝ Առիւծ (ամէն) Միւր - Առիւծ կենդանակերպ: Այսինքն, երկնային վիշապ երկայացնող չորս կենդանակերպերը իրենց համապատասխան կերպարներով ներկայ են նաեւ Մասնայ Ծներ դիցալեզւի մէջ, ուր եւս դրանց համապատասխանում են իրար սերտ առնչուած մէկ ամբողջութիւն կազմող կերպարներ՝ հայրը (իր երկուորեակ եղբոր հետ) եւ իր երեք որդիները՝ Սանասար (եւ Բաղդասար), Վերգո, Օհան, Միւր: Ի դէպ, ուշագրաւ է, որ Սանասարի երեք որդիները իրենց կենդանական կրկնակներով զուգադրում-նոյնանում են Վանի (Արարաբեան) թագաւորութեան դիցարանի երեք գլխատու աստուածներին՝ Խաղիին, Թ-Էշբային եւ Ծիւիին, որոնց սրբազան կենդանիներն են համապատասխանաբար առիւծը, ցուլը եւ ձին (համարելով ձին Էշի-ցիւի փառքերակ):

լարածիրը հիմնականում Արեւի շարժման ուղին է, բնական է համարել, որ այս ոչ սովորական խաւարումը պիտի կապուած լինի խաւարածրի այդ «վիշապային» հատուածով Արեւի անցման հետ: Այսինքն, Արեւի խաւարումը պետք է լինի ոչ թէ խաւարում արդի աստղագիտական իմաստով, այլ պիտի նշանակի **Արեգակի անցումը Ցուլից մինչեւ Առիւծ**: Իսկ Արեգակի անցումը Ցուլից մինչեւ Առիւծ նշանակում է տարեշրջանի որոշակի ժամանակահատուած եւ, բնականաբար, պիտի ունենայ որոշակի օրացուցային իմաստ:

Արդ փորձենք հասկանալ, թէ օրացուցային ի՞նչ իմաստ ունի երկնային Վիշապի աստ վերականգնուած պատկերը, այսինքն ի՞նչ է նշանակում Արեգակի անցումը այս Վիշապի միջով Ցուլ կենդանակերպից մինչեւ Առիւծ կենդանակերպ: Մեզ յայտնի օրացույցներից այս Վիշապի բացատրութեան համար պիտանի առնչութիւններ կան միայն Նախահայկեան օրացոյցի մէջ:

Հայոց հնագոյն՝ Նախահայկեան օրացոյցում⁴⁶ տարի է համարուել միայն այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում երկնքում դիտելի է եղել Հայկն (Orion) համաստեղութեան գլխաւոր աստղը՝ Հայկի աջ ձեռքը α Orionis, α Հայկին: Այս ժամանակամիջոցը տեւել է շուրջ 295 - 300 օր: Իսկ մնացեալ 65 - 70 օրեայ ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում Հայաստանից դիտելի չի եղել գլխաւոր պաշտուող էակը երկնքում խորհրդանշող Հայկն համաստեղութեան գլխաւոր աստղը, համարուել է տարուց դուրս՝ արտատարեկան. այդ օրերի ընթացքում Հայկի գլխաւոր աստղը գիշերային ժամերին եղել է հորիզոնից վար եւ այդ աստղին համապատասխանող կերպարը համարուել է Անդրաշխարհում:

Այս օրացոյցի հետ կապուած պատկերացումների մէջ մեծ կարեւորութիւն է ունեցել արտատարեկան ժամանակահատուածը, որի ընթացքում համարուել է, թէ գլխաւոր պաշտուող էակը՝ Հայկը, Հայր աստուածը եղել է Անդրաշխարհում: Աստղագիտական տեսանկիւնից էլ հենց այս նոյն ժամանակի ընթացքում Արեգակն անցել է Ցուլից մինչեւ Առիւծ: Այսինքն, Հայկի աստղը աներեւոյթ է դարձել (Հայկը մտել է Անդրաշխարհ), երբ Արեւը եղել է Ցուլում եւ Հայկի աստղը վերստին դիտելի է դարձել (Հայկը դուրս է եկել Անդրաշխարհից), երբ Արեւը եղել է Առիւծում: Ստացւում է, որ մի կողմից սա այն ժամանակն է, երբ Արեւը անցնում է Ցուլից Առիւծ, միւս կողմից էլ՝ սա Հայկի աստղի չերեւալու շրջանն է: Սրա հետ մէկտեղ ի նկատի ունենալով, որ Հայկի կերպարին վերաբերող բազմաթիւ տուեալներ ցոյց են տալիս, որ նա ունեցել է նաեւ արեգակնային բովանդակութիւն. նրա երեք որդիները արեգակնային հերոսներ են եղել եւ խորհրդանշել են Արեւի երեք հիմնական դիրքերը՝ ծագող, միջօրէի եւ մայր

⁴⁶ Հայոց Նախահայկեան օրացոյցը անմիջական կիրառութեամբ կամ գրատր շարադրութեամբ մեզ չի անուղուել: Այդուհանդերձ, հայկական միջնադարեան օրացոյցների մէջ գրնուել են բաւարար քանակով տեղեկութիւններ, որոնք հնարաւորութիւն են բնծեւել դրանց հիման վրայ վերականգնել այս հնագոյն հայկական օրացոյցը իր էական կողմերով եւ որոշ մանրամասներով. փնհ Գրիգոր Բրուսեան, Հայոց փոմարի որոշ հարցերի մասին. Նախահայկեան օրացոյցի կառուցումը, «Էջմիածին», ԺԲ, 1996, էջ 135 - 164, նաեւ՝ նոյնի՝ Օրացոյց Հայոց, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 385 - 430: Այդ օրացոյցի մասին նիւթական վկայութիւն կարելի է դիտել Շիրակում գրնուած (ըստ նորագոյն փոխաւերի՝ ն.Ք. 33 - 30-րդ դարի) քրեղանի զարդապատկերների հիման վրայ վերականգնուած օրացոյցը. փնհ Գր. Բրուսեան, Հայկական հնագոյն օրացուցային պատկերացումները ըստ ն.Ք. 28 - 27-րդ դարի քրեղանի զարդապատկերի վերլուծութեան, «Բազմավեպ», 2007, էջ 149 - 163:

մտնող: Գիտենք նաեւ, որ Հայկի գլխաւոր աստղով որոշուող Տարեմուտի տօնը եղել է ամառային արեւադարձին սերտօրէն աղերսուող տօն. արեւադարձը եղել է Հայկի աստղի ծագումից մէկ շաբաթ անց եւ, փաստօրէն, եղել է Հայկի աստղի ծագումով սկզբնաւորուող եօթնօրեայ տօնակատարութեան աւարտը, բարձրակէտը: Այսինքն, մի կողմից ունենք, որ Արեւի խաւարում է համարուած Արեւի անցումը Ցուլից մինչեւ Առիւծ, միւս կողմից էլ ունենք, որ Արեւի այդ անցման ընթացքում մահացած, Անդրաշխարհում է համարուել արեգակնային կերպար հանդիսացող գլխաւոր պաշտուող էակը, եւ նրա աստղն էլ այդ ընթացքում եղել է հորիզոնից վար: Այստեղից էլ բղխում է, որ **Վիշապի հետ կապուած Արեւի խաւարումը պարզապէս Հայկի աստղի չերեւալն է**, հորիզոնից վար լինելը, որ նշանակում է նրա խորհրդանշած կերպարի Անդրաշխարհում գտնուելը, մահացած լինելը⁴⁷:

Այստեղ կարող է բնական հարց առաջանալ. «Վիշապային» խաւարումների համար մեր առաջարկած բացատրութիւնը ամբողջովին վերաբերում է միայն Արեւին, այնինչ այդ խաւարումների մասին մեր ունեցած աղբիւրները յիշատակում են նաեւ Լուսնի «Վիշապային» խաւարումների մասին: Ուրեմն, հարկ է, որ մեր տուած բացատրութիւնը բաւարարի նաեւ Լուսնի համար կիրառելի լինելու պայմանին: Որպէսզի մեր տուած բացատրութիւնը կիրառելի լինի նաեւ Լուսնի պարագայում, հարկ է ընդամենը յիշել, որ Լուսինը ըստ էութեան Արեւից չի տարբերում: Լուսինը, պարզապէս, Անդրաշխարհի Արեւն է, այսինքն, նոյն Արեւն է Անդրաշխարհում (մահացած Արեւը): Սա նշանակում է, որ այն ամենը, ինչ վերաբերում է Արեւին, պիտի վերաբերի նաեւ Լուսնին, յիշելով միայն, որ սա Արեւն է արդէն Անդրաշխարհում⁴⁸: Ուրեմն, օրացուցային իմաստով Արեւի՝ Ցուլից Առիւծ (Երկնային մեծ Վիշապի միջով) անցնելու ընթացքում արեգակնային աստուածութիւն համարուող գլխաւոր պաշտուող էակը համարուել է մահացած Անդրաշխարհում գտնուող (այդ ընթացքում նրա աստղը գիշերային ժամերին եղել է հորիզոնից վար եւ դիտելի չի եղել): Եւ սա «ծեւակերպուել» է որպէս Վիշապի հետ կապուած՝ Արեւի խաւարում: Ապա, քանի որ Լուսինը եւս ընկալուել է իբրեւ Արեգակ (մահացած, Անդրաշխարհում գտնուող), այս խորհրդանշական Արեւի խորհրդանշական խաւարումը ինքնաբերաբար վերագրուել է նաեւ Լուսնին եւ ստացուել է Վիշապի հետ կապուած նաեւ Լուսնի խաւարում:

Հանրագումարի բերելով վերը շարադրուածը՝ ստանում ենք, որ **Վիշապի հետ կապուած Արեւի խաւարումը խաւարում չէ սովորական իմաստով. դա պարզապէս արեգակնային աստուածութիւն կերպաւորող Հայկի աստղի չերեւալն է, որ տեղի է ունեցել այն ընթացքում, երբ բուն Արեգակը անցել է Երկնային Վիշապ համարուող Ցուլ, Երկուորեակներ, Խեցգետին (Էշեր, կամ Իշուկներ), Առիւծ կենդանակերպերով: Այդ ընթացքում Հայկի աստղը՝ Հայկի աջ ձեռքը (a Orionis, a Հայկին) գիշերային ժամերին եղել է հորիզոնից վար, ուստի եւ դիտման համար ոչ**

⁴⁷ Ըստ այսմ հարկ է համարել, որ Արեւի այսպիսի խորհրդանշական «խաւարումը» յեղադրում պիտի իմաստաւորաբար լինի եւ բնկալուած լինի իբրեւ Արեւի սովորական խաւարում: Այսինքն, Արեւի «սովորական» խաւարումները Երկնային Վիշապով բացաւրելու պիտի լինի համեմատաբար «նոր» ժամանակների իրողութիւն:

⁴⁸ Արեւի այս երկու հակառակ վիճակներին համապատասխանում են Արեւի ու Լուսնի որոշ հակառակ յարկանիշներ, ինչպէս, օրինակ, սեռը (արական - իգական), բարի ու չար լինելը եւ, ամենակարեւորը՝ իրար հետ հակամարտելը. տե՛ս Գր. Բրուսեան, «Էջմիածին», Բ, 2008, էջ 49 - 70:

մատչելի, եւ համարուել է, թէ համապատասխան արեգակնային կերպարը մահացած է եղել, որ եւ ձեւակերպուել է իբրեւ Արեւի խաւարած լինել: Դետագայում, Լուսինը Անդրաշխարհի Արեւ համարուելու պատճառով այս նոյն «վիշապային» խաւարումը վերագրուել է նաեւ Լուսնին:

Այսպիսով, ունենք Չինաստանից մինչեւ Արեւմտեան Եւրոպա տարածուած աստղագիտական-մշակութային մի իրողութիւն՝ Արեւի եւ Լուսնի խաւարումները Վիշապի հետ կապելը, որը չունի սպառիչ բացատրութիւն այդ աւանդութիւնը պահած ազգերի մշակոյթներում: Միեւնոյն ժամանակ, այդ նոյն իրողութիւնը ընդունելի բաւարար բացատրութիւն է ստանում Նախահայկեան օրացոյցի միջոցով:

Սա մի օրինակ է, որ ցոյց է տալիս հայկական միջին կարեւորութիւնը համաշխարհային մշակոյթի հնագոյն շրջանի իրողութիւնները հասկանալու, բացատրելու առումով: Սա նաեւ վկայում է, որ հայկական միջնադարեան օրացուցային տեղեկոյթի հիման վրայ վերականգնուած Նախահայկեան հնագոյն օրացոյցը վերականգնուած է հիմնականում բաւարար ճշութեամբ: Դականակ պարագայում հնարաւոր չէր կարող լինել դրա միջոցով հասկանալ -բացատրել երկնային վիշապի եւ խաւարումների մասին Դայոց եւ այլ ազգերի պահպանած հնագոյն պատկերացումները:

Մինչեւ այժմ Նախահայկեան օրացոյցի վերականգնման յուսալիութիւնը հաստատող միայն մի կռուան ունէինք. դա Դայաստանի վաղ բրոնզի դարի խեցեղենի մի նմոյշի զարդապատկերների հիման վրայ դրա ստեղծողների օրացուցային համակարգի վերականգնուած պատկերն էր, որ լիովին ներդաշնակ էր ստացուել Նախահայկեան օրացոյցին: Այժմ ստանում ենք այլ՝ կողմնակի հաստատում ի դէմս այդ վերականգնեալ պատկերի միջոցով այլ կերպ չբացատրուող աստղագիտական իրողութեան բացատրութեան: